

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Προσεγγίζοντας Τόπους Σκοτεινής Πολιτιστικής Κληρονομιάς μέσω της Εικαστικής Δημιουργίας: Το Πρόγραμμα ECHO (European Cultural Heritage Onstage)

Νίκος Πασαμήςτρος¹, Βερονίκη Κρικώνη²

¹ Διδάκτορας Διεθνών Σχέσεων, Πάντειο Πανεπιστήμιο (Υπεύθυνος Επικοινωνίας: pasamitros@interaliaproject.com)

² Project Manager, Inter Alia A.M.K.E.

Περίληψη

Η πολιτιστική κληρονομιά, δύναται να γίνει αντιληπτή υπό διαφορετικά πλαίσια που δύνανται να οδηγήσουν σε διαφορετικές πολιτικές χρήσεις. Τα κυρίαρχα πλαίσια, (1) της Εγκεκριμένης Κληρονομιάς (Authorised Heritage Discourse – AHD) που ευνοεί την εθνική διαχείριση και χρήση, και (2) της οικουμενικής αντίληψης που εγγράφει και λογίζει την κληρονομιά ως αντικείμενο οικουμενικής αξίας, έχουν επικριθεί για τον αποκλεισμό και την περιθωριοποίηση υπο-εθνικών ομάδων και κοινοτήτων. Οι κριτικές προσεγγίσεις καλούν για συμπερίληψη των ομάδων αυτών και για εμπλοκή τους στη διαχείριση της κληρονομιάς και τη διεύρυνσή της, ιδίως σε ό,τι αφορά την άυλη κληρονομιά, ώστε να ανταποκρίνεται στις ανάγκες τους. Το παρόν άρθρο καταπιάνεται με το δημιουργικό πρόγραμμα ECHO ως παράδειγμα εναλλακτικής προσέγγισης της σκοτεινής πολιτιστικής κληρονομιάς που στόχευσε στον αναστοχασμό συλλογικών τραυματικών εμπειριών ευρωπαϊκών/βαλκανικών κοινοτήτων μέσα από την καλλιτεχνική δημιουργία. Το πρόγραμμα ECHO είχε σημαντικό αντίκτυπο στις τοπικές κοινότητες και στους εμπλεκόμενους καλλιτέχνες. Παράλληλα, αντιμετώπισε περιορισμούς που σχετίζονται με την ίδια τη φύση του προγράμματος. Συγκεκριμένα το πρόγραμμα ECHO θα μπορούσε να αποτελέσει οδηγό εναλλακτικών προσεγγίσεων που προωθεί μια πολυεπίπεδη οπτική της πολιτιστικής κληρονομιάς ως τοπικής και ταυτόχρονα βαλκανικής και ευρωπαϊκής, και γενικά φαίνεται ότι τέτοιου είδους δημιουργικά προγράμματα θα μπορούσαν να διαμορφώσουν εναλλακτικές προσεγγίσεις της κληρονομιάς με γνώμονα την καλλιέργεια μιας συνείδησης ιδιοκτησίας και αντίστοιχης χρήσης της από τις τοπικές κοινότητες.

Λέξεις-κλειδιά: Σκοτεινή Κληρονομιά, Εναλλακτικές Προσεγγίσεις Πολιτιστικής Κληρονομιάς, Δημιουργικά Προγράμματα

RESEARCH NOTE

Approaching Dark Heritage Sites through Artistic Creation: The Project ECHO (European Cultural Heritage Onstage)

Nikos Pasamitros, Veroniki Krikoni

Abstract

Cultural heritage can be viewed in different contexts that lead to different political uses. The dominant frameworks of (1) the Authorized Heritage Discourse (AHD) that favours national management and use, and (2) the universal framework that subscribes and considers heritage as an object of world value have been criticized for excluding and marginalizing sub-national groups and subgroups. Critical approaches call for the inclusion of these groups and for community involvement in heritage management and for the broadening of perceptions of intangible heritage to meet the needs of local communities. The present article deals with the ECHO creative project, designed and implemented by Inter Alia civic non-profit organisation, as an example of an alternative approach to the dark cultural heritage that aimed at reflecting the collective traumatic experiences of European/Balkan communities through artistic creation. The ECHO project had a significant impact on domestic communities and artists involved. At the same time, it was subject to restrictions related to the very nature of the Creative Europe program that was its major funder. In specific, the ECHO project could be a guide to alternative approaches that promote a multi-layered view of heritage as local and at the same time Balkan and European, and in general, it seems that such creative projects could form alternative heritage views based on local ownership and non-ethnocentric perception and use.

Keywords: Dark Heritage, Alternative Approaches to Cultural Heritage, Creative Projects

---

Εισαγωγή

Από την εποχή των Βαλκανικών Πολέμων, τα Βαλκάνια και η εικόνα τους στο δυτικό φαντασιακό είναι στερεοτυπικά συνδεδεμένα με τη βία και τον εθνικισμό. Παρόλα αυτά, σημαντικοί μελετητές έχουν προωθήσει εναλλακτικές απεικονίσεις των Βαλκανίων. Η Maria Todorova (2000) ανέδειξε την κατασκευή, μετάδοση και διατήρηση μιας μυθοποιημένης παράδοσης βίας και ο Mark Mazower (2013) απάντησε στα δυτικά κλισέ, αναδεικνύοντας τη συνύπαρξη μικρών κοινοτήτων και τη σημασία των θρησκειών και όχι των εθνικών ταυτοτήτων στη διαμόρφωση των συνηθειών και πεποιθήσεων των πληθυσμών της περιοχής. Επιπλέον, ο Ger Duijzings (2001) αμφισβήτησε την αντίληψη ότι οι βαλκανικές συγκρούσεις οφείλονται σε συμπαγείς και σταθερές εθνοθρησκευτικές ομάδες και ισχυρίστηκε ότι οι βαλκανικές ταυτότητες είναι γεμάτες ασάφειες, κινούνται μεταξύ σύγκρουσης και συμβίωσης και συχνότατα βασίζονται στη θρησκεία για την οικοδόμηση και αναδόμησή τους. Τέλος, οι Stephanie Schwandner-Sievers και Isabel Ströhle (2012: 501) υποστήριξαν ότι στον τομέα της πολιτιστικής κληρονομιάς οι ηγεσίες των Βαλκανικών κρατών, παρά τις εξωγενείς πιέσεις για την εφαρμογή πολιτικών πολυπολιτισμικότητας και διαφορετικότητας, επιδεικνύουν απροθυμία και προωθούν εθνοκεντρικές πολιτικές.

Η πολιτιστική κληρονομιά αποτελεί αντικείμενο πολιτικής χρήσης, καθώς η ερμηνεία και η νοσηματοδότησή της από τους διαμορφωτές των κυρίαρχων αφηγήσεων των ομάδων αναφοράς χρησιμοποιείται για την οικοδόμηση ή την επαναδιαμόρφωση της ταυτότητάς τους. Έτσι, η κληρονομιά είναι αντικείμενο διαχείρισης μέσω του εθνικού πλαισίου που ερμηνεύει και επανερμηνεύει την κληρονομιά ως εθνική αλλά και του

οικουμενικού πλαισίου που εγγράφει στον παγκόσμιο κατάλογο της UNESCO τόπους πολιτιστικής σημασίας ως έχοντες οικουμενική αξία. Το παρόν άρθρο επιχειρεί να συζητήσει το πρόγραμμα ECHO, που σχεδιάστηκε και υλοποιήθηκε από την αστική μη-κερδοσκοπική εταιρία Inter Alia, χρησιμοποιώντας τη θεωρία που αφορά τις αντιλήψεις της πολιτιστικής κληρονομιάς, τη σκοτεινή κληρονομιά και το τραύμα, συζητώντας πρακτικές στη γεωγραφική περιοχή των Βαλκανίων.

Το πρόγραμμα ECHO είχε στόχο την εναλλακτική προσέγγιση της σκοτεινής κληρονομιάς και τον αναστοχασμό συλλογικών τραυματικών εμπειριών ευρωπαϊκών/βαλκανικών κοινοτήτων μέσα από την καλλιτεχνική, εικαστική δημιουργία. Το ECHO είχε αντίκτυπο στις εγχώριες κοινότητες και στους εμπλεκόμενους καλλιτέχνες. Ταυτόχρονα αντιμετώπισε περιορισμούς λόγω των πολιτικών προτεραιοτήτων του χρηματοδότη, της βραχείας διάρκειάς του και του περιορισμένου φάσματος υλοποίησής του. Οι περιορισμοί αυτοί σχετίζονται με την ίδια τη φύση του προγράμματος. Συγκεκριμένα, το πρόγραμμα ECHO θα μπορούσε να αποτελέσει οδηγό εναλλακτικών προσεγγίσεων που προωθεί μια πολυεπίπεδη οπτική της κληρονομιάς: τοπικής, βαλκανικής και ευρωπαϊκής. Παρά τους περιορισμούς, τέτοιου είδους δημιουργικά προγράμματα θα μπορούσαν να διαμορφώσουν εναλλακτικές θεάσεις της κληρονομιάς με γνώμονα την εγχώρια συνείδηση ιδιοκτησίας και τη μη-εθνοκεντρική αντίληψη και χρήση της. Το παρόν άρθρο εξετάζει το δημιουργικό πρόγραμμα ECHO που υλοποιήθηκε από την αστική μη-κερδοσκοπική εταιρία Inter Alia που εδρεύει στην Αθήνα, με συγχρηματοδότηση του προγράμματος Δημιουργική Ευρώπη και του ελληνικού Υπουργείου Πολιτισμού στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Έτους Πολιτιστικής Κληρονομιάς 2018. Επίσης, το άρθρο θέτει το θεωρητικό πλαίσιο σχετικά με τη συνείδηση ιδιοκτησίας και χρήσης της πολιτιστικής κληρονομιάς, ορίζει τη σκοτεινή πολιτιστική κληρονομιά, το πολιτιστικό τραύμα και τη σχέση τραύματος και τέχνης. Ύστερα παρουσιάζει μια εισαγωγή στα προγράμματα παρέμβασης στα Βαλκάνια και τη σχετική κριτική σε αυτά. Στη συνέχεια παραθέτει το εννοιολογικό υπόβαθρο και τις δράσεις του προγράμματος ECHO καθώς και τον αντίκτυπό τους με βάση τα ποσοτικά και ποιοτικά στοιχεία των εταιριών που το υλοποίησαν και των καλλιτεχνών που συμμετείχαν σε αυτό.

Συμπερασματικά, το πρόγραμμα ECHO πρόβαλε μια εναλλακτική αντίληψη και προσέγγιση της σκοτεινής πολιτιστικής κληρονομιάς μέσω της καλλιτεχνικής δημιουργίας για την προσέγγιση μεταξύ κοινοτήτων και τη διερεύνηση των τραυματικών εμπειριών παρόλο που λειτούργησε εντός του οικουμενικού πλαισίου. Δεδομένης της εμπειρίας του παρελθόντος στη βαλκανική, η εθνική αλλά και η οικουμενική χρήση της κληρονομιάς δεν μπορούν να ανταποκριθούν στην ανάγκη προσέγγισης και συνύπαρξης μεταξύ λαών και εθνοτικών ομάδων, όπως αυτή επιχειρείται στο πλαίσιο της φιλελεύθερης ειρήνευσης στα δυτικά Βαλκάνια (Liberal Peace Framework). Ο αναστοχασμός του παρελθόντος και η επανεξέταση της σκοτεινής πολιτιστικής κληρονομιάς στο τοπικό επίπεδο μέσα από την καλλιτεχνική δημιουργία θα μπορούσε να αποτελέσει έναν εναλλακτικό τρόπο προσέγγισης.

Θεωρητικό Πλαίσιο

Πολιτιστική Κληρονομιά: Αντιλήψεις και Συνείδηση ιδιοκτησίας

Η κληρονομιά ορίζεται από την UNESCO και κατηγοριοποιείται σε διάφορα επίπεδα από τις σχετικές συμβάσεις, ως υλική και άυλη, κινητή και μη κινητή, πολιτιστική και φυσική (UNESCO 1954, 1972: 2, 2003: 2). Η UNESCO εγγράφει τις θέσεις της κληρονομιάς στον παγκόσμιο κατάλογό της βάσει κριτηρίων που αποδεικνύουν την εξαιρετική οικουμενική τους αξία (UNESCO 1992-2020). Οι ορισμοί της UNESCO δεν

ήταν οι πρώτοι που προσπάθησαν να δώσουν ένα διεθνή χαρακτήρα στα πολιτιστικά μνημεία καθώς είχαν προηγηθεί, ανάμεσα στα άλλα, τα άρθρα 27 και 56 της Σύμβασης της Χάγης (1907) που αναφέρονται στην προστασία των ιστορικών μνημείων και κτιρίων, ο Χάρτης των Αθηνών του 1931 (ICOMOS 2011-2015) που αναφέρεται στην προστασία των ιστορικών μνημείων και η Συνθήκη του Roerich (1935), που αφορά το σεβασμό και την προστασία των πολιτιστικών θησαυρών σε καιρό πολέμου (Άρθρα 1 και 2).

Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι πριν από την οικουμενική αντίληψη και εγγραφή των μνημείων, αντικειμένων και πρακτικών, προϋπήρχε η εθνική αντίληψη της κληρονομιάς. Αυτή η αφήγηση/αντίληψη της κληρονομιάς που αποκαλείται Πλαίσιο Εγκεκριμένης Κληρονομιάς (Authorised Heritage Discourse – AHD) έχει τις ρίζες της στην ανάπτυξη του εθνικισμού του 19ου αιώνα, και φέρει σύμφωνα με τη Laurajane Smith (2006: 17) «μια εγγενή αίσθηση πατρικής φροντίδας του υλικού παρελθόντος». Αυτό το κυρίαρχο πλαίσιο «ευνοεί τους μεγάλους κλίμακας, παλαιούς τόπους και χώρους που σχετίζονται με την αριστοκρατία, την εκκλησία και τις [...] κατασκευές και τους μύθους του έθνους» (Smith 2009: 1). Αυτό σημαίνει ότι ακόμα και αν οι διεθνείς οργανισμοί και δρώντες επιχειρούν να εφαρμόσουν παρεμβατικές, συμβιβαστικές πρακτικές και διαδικασίες, θέτοντας πρότυπα διεθνούς εγγραφής, στην πραγματικότητα υπάρχουν βαθιά ριζωμένες, εγκεκριμένες αφηγήσεις που είναι άμεσα συνδεδεμένες με τις εθνοτικές και εθνικές ταυτότητες (Pasamitros 2018). Στην πράξη, η απόφαση για το τι είναι άξιο προστασίας και διατήρησης ανήκει στις εθνικές αρχές, στο εθνικό επίπεδο, και στους διεθνείς οργανισμούς – που αποτελούνται από κράτη-μέλη – στο διεθνές επίπεδο (Blake 2000). Συνεπώς, ο χαρακτηρισμός και η χρήση της πολιτιστικής κληρονομιάς υπό το εθνικό αλλά και το διεθνές πλαίσιο είναι μια ιδιαίτερα πολιτική διαδικασία.

Η οικουμενική αλλά και η εθνική αντίληψη της κληρονομιάς έχουν δεχθεί κριτική σε διάφορα επίπεδα. Η οικουμενική προσέγγιση είναι αντικείμενο κριτικής λόγω της προώθησης αφομοιωτικών πολιτιστικών πολιτικών (Smith 2009) καθώς και για το περιοριστικό της πλαίσιο, καθώς απαιτείται η εφαρμογή της μέσω κρατικών φορέων, υποβαθμίζοντας το ενδιαφέρον για μικρότερες κοινότητες εντός του κράτους (Smith 2015: 134). Η εθνική προσέγγιση έχει επίσης επικριθεί για τον αποκλεισμό και την περιθωριοποίηση υπο-εθνικών ομάδων και υποομάδων (Smith 2006: 30). Επιπλέον, τόσο η εθνική όσο και η οικουμενική προσέγγιση ευνοούν το μεγαλειώδες και το επιβλητικό, που καθιστούν την κληρονομιά αντικείμενο προσέλκυσης παθητικής παρατήρησης, όπου το κοινό καταναλώνει το περιεχόμενο της κληρονομιάς, όπως αυτό έχει διαμορφωθεί από τους ειδικούς (Smith 2006). Συνεπώς, η εθνική αντίληψη αναδεικνύει και χρησιμοποιεί την πολιτιστική κληρονομιά, μεταξύ άλλων, ως εργαλείο για τη διατήρηση και τον (επανα)καθορισμό της εθνικής ταυτότητας και των τόπων και πρακτικών κληρονομιάς ως σημείων αναφοράς της κοινής ταυτότητας (Pasamitros 2018: 296-297). Από την άλλη, η οικουμενική αντίληψη αφενός ενισχύει την εθνική αντίληψη καθώς η απόφαση για το τι είναι άξιο προστασίας και διατήρησης περνά από τις εθνικές αρχές (Smith 2015: 134) και αφετέρου, μέσω του 'ελέγχου από ειδικούς' τροφοδοτεί επεμβατικές πολιτιστικές πολιτικές για την προώθηση της συμφιλίωσης, επιδιώκοντας να αλλάξει τις τοπικές αντιλήψεις για την κληρονομιά (Vos 2015: 716).

Σε αντίθεση με τα παραπάνω, οι κριτικές προσεγγίσεις υπογραμμίζουν την ανάγκη για εξέταση εναλλακτικών αντιλήψεων και ορισμών της κληρονομιάς, ασκώντας κριτική για τον αποκλεισμό μη-κυρίαρχων ομάδων. Για παράδειγμα, στις Η.Π.Α. η δημόσια μνήμη και η πατριωτική οπτική του παρελθόντος εξυπηρετούν την κυρίαρχη κουλτούρα, συντηρώντας τις υφιστάμενες κοινωνικές ανισότητες. Ταυτόχρονα, είναι σύνηθες οι μη-κυρίαρχες ομάδες να αμφισβητούν άμεσα ή έμμεσα την κυρίαρχη

δημόσια μνήμη και να δημιουργούν νέες μνήμες που εξυπηρετούν τις ανάγκες τους (Shackel 2001: 655). Έτσι καλούν για την εμπλοκή των κοινοτήτων στη διαχείριση της κληρονομιάς και τη διεύρυνση των αντιλήψεων περί άυλης κληρονομιάς, ώστε να ανταποκρίνονται στις ανάγκες τοπικών και ιθαγενών κοινοτήτων (Samuels 2014). Σε χαρακτηριστική αντίστοιχη περίπτωση από το Κουίνσλαντ της βορειοανατολικής Αυστραλίας, εξέχουσες γυναίκες από τις κοινότητες των Αβορίγινων και των Αυτόχθονων Νησιωτών του Στενού Τόρες¹ ανέλαβαν την προστασία και τη διατήρηση της κληρονομιάς τους, λειτουργώντας οι ίδιες ως συλλέκτριες και επιμελήτριες. Έτσι δημιούργησαν ένα γυναικείο περιβάλλον, όπου ενδυνάμωσε τις υπόλοιπες αυτόχθονες γυναίκες προκειμένου να εκφράσουν την πολιτισμική και την έμφυλή τους ταυτότητα μέσω της τέχνης και των εκθέσεων και έτσι να επιβεβαιώσουν την συνείδηση ιδιοκτησίας της πολιτιστικής κληρονομιάς πέρα από την κυρίαρχη εθνική προσέγγιση (Robinson & Barnard 2007).

Μέσα από την παραπάνω συζήτηση αναδύεται ως κύριο ζήτημα η συνείδηση ιδιοκτησίας της πολιτιστικής κληρονομιάς. Με βάση την εθνική και την οικουμενική αντίληψη της πολιτιστικής κληρονομιάς, η συνείδηση ιδιοκτησίας της έχει διττή και αντιφατική έννοια. Από τη μία, οι διεθνείς συνθήκες υπογραμμίζουν ότι η παγκόσμια πολιτιστική κληρονομιά ανήκει στην ανθρωπότητα. Από την άλλη, οι διεθνείς συνθήκες αναγνωρίζουν εθνική ή εθνοτική ιδιοκτησία στους πολιτιστικούς τόπους και τα στοιχεία της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς που έχουν χαρακτηριστεί ως «παγκόσμια παγκόσμια κληρονομιά». Συνεπώς, παρόλο που η πολιτιστική κληρονομιά θεωρείται οικουμενικής αξίας, η ιδιοκτησία αποδίδεται στα κυρίαρχα κράτη. Ο David Lowenthal (1998) έχει επισημάνει την ασυμβατότητα αυτή στα διαφορετικά επίπεδα της πολιτιστικής κληρονομιάς (παγκόσμιο, εθνικό, τοπικό, κοινοτικό) που οι διεθνείς συνθήκες προσπαθούν να συμβιβάσουν. Δεδομένης λοιπόν της προαναφερθείσας ασυμβατότητας, της απόδοσης της ταυτοτικής ιδιοκτησίας, και κατά συνέπεια της ερμηνείας και χρήσης στο εθνικό επίπεδο και του παραγκωνισμού των υπο-εθνικών ομάδων και υποομάδων, οι κριτικές προσεγγίσεις καλούν για εναλλακτικές πρακτικές. Οι εναλλακτικές αυτές πρακτικές θα πρέπει, σύμφωνα με τις κριτικές προσεγγίσεις, όχι μόνο να ανταποκρίνονται στις ανάγκες ντόπιων και γηγενών πληθυσμών, αλλά επιπλέον να λαμβάνουν υπόψη τους τις αντιλήψεις μη-κυρίαρχων ομάδων καθιστώντας έτσι αντιληπτό ότι από τη μία η ίδια η χρήση της πολιτιστικής κληρονομιάς δημιουργεί και παγιώνει αντιλήψεις σχετικά με την ίδια και από την άλλη ότι η εθνική χρήση δημιουργεί και διαιώνίζει αντιλήψεις και πρακτικές αποκλεισμού που αποτρέπουν την καλλιέργεια κουλτούρας προσέγγισης και συνύπαρξης, λόγω του εθνοκεντρικού τους χαρακτήρα που προωθούν τον αποκλεισμό, την υπεροχή της κυρίαρχης ομάδας και την κατωτερότητα του «Άλλου».

Σκοτεινή Πολιτιστική Κληρονομιά και Σκοτεινός Τουρισμός

Υπάρχουν κατηγορίες υλικής και άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς που σχετίζονται με τον θάνατο και τη θρηωδία. Η πολιτιστική κληρονομιά αυτού του τύπου χαρακτηρίζεται ως ασύμφωνη (dissonant), επώδυνη (heritage that hurts), δύσκολη (difficult) ή σκοτεινή (dark) (Hartmann 2014, Thomas *et al.* 2019). Η σκοτεινή πολιτιστική κληρονομιά μπορεί να αφορά τόπους ψυχαγωγικούς και εμπορικούς ή τόπους θανάτου που χαρακτηρίζονται από βαρύνουσα πολιτική και ιδεολογική σημασία και προσφέρονται για εκπαιδευτικές εμπειρίες (Biran *et al.* 2011). Η σκοτεινή κληρονομιά φέρει σημαντική αξιακή, πολιτική και πολιτισμική βαρύτητα και είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την ταυτότητα των «φαντασιακών κοινοτήτων ή/και συλλογικοτήτων» (Connerton 1989), ομάδων δηλαδή που συνέχονται από φασματικές ερμηνείες του «κοινού» τους παρελθόντος (Anderson 2006). Στις περισσότερες

περιπτώσεις η σκοτεινή πολιτιστική κληρονομιά συνδέεται με πολιτισμικά τραύματα, όπως θα εξηγηθεί στην επόμενη ενότητα.

Σε σχέση με τα παραπάνω, ο σκοτεινός τουρισμός (dark tourism), δηλαδή ο τουρισμός σε τόπους θανάτου, καταστροφής και θηριωδίας, με εξέχον παράδειγμα το μνημείο του Άουσβιτς-Μπίρκεναου, αποτελεί κομμάτι οικονομικής δραστηριότητας, που προωθείται μέσα από την εμπορευματοποίηση της επίσκεψης σε τόπους που σχετίζονται με τον θάνατο, τον πόνο και το μακάβριο (Stone 2006).

Πολιτισμικό Τραύμα

Το πολιτισμικό τραύμα περιγράφει τα ανεξίτηλα σημάδια που μπορεί να αφήσει ένα τραγικό γεγονός στη συλλογική συνείδηση μιας ομάδας, διαμορφώνοντας την ταυτότητά της (Alexander 2016). Το πολιτισμικό τραύμα είναι έννοια συγγενής με το ιστορικό τραύμα, το οποίο συχνά χρησιμοποιείται για να περιγράψει τον αντίκτυπο της αποικιοκρατίας, της πολιτιστικής και ιστορικής καταπίεσης των ιθαγενών λαών (Kirmayer *et al.* 2014), αλλά και με το διαγενεακό τραύμα που αφορά την επίδραση των τραυματικών εμπειριών διαμέσου των γενεών στα παιδιά και τα εγγόνια των θυμάτων (Menzies 2010). Τέτοιου είδους συλλογικά τραύματα συναντάμε συχνά σε ομάδες, των οποίων οι τραυματικές εμπειρίες συνδέονται άμεσα με τον πόλεμο. Ορισμένα παραδείγματα αποτελούν το Ολοκαύτωμα των Εβραίων (Kellerman 2013), ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος (Δεμερτζής 2011) και η σφαγή του Κάτυν (Eyerman & Bartmanski 2019). Ένα άλλο τραύμα, το τραύμα της κοινωνικής αλλαγής, σχετίζεται με την ανατροπή της κυρίαρχης πολιτισμικής πραγματικότητας, όπως για παράδειγμα, η πτώση της Σοβιετικής Ένωσης. Ο κοινωνιολόγος Piotr Sztompka θεωρεί ότι μια αλλαγή είναι τραυματική όταν είναι (1) ξαφνική και γρήγορη, (2) πλήρης και ευρεία, (3) ριζική, βαθιά και θεμελιώδης, και (4) αναπάντεχη κι απροσδόκητη (Sztompka 2004). Το πολιτισμικό τραύμα αποτελεί συχνότατα αντικείμενο εξέτασης από τις τέχνες. Η έρευνα στο διαγενεακό τραύμα των γηγενών πληθυσμών Ινουίτ της περιοχής Νουναβούτ του Καναδά έδειξε ότι οι εικαστικές τέχνες και ο κινηματογράφος προσεγγίζουν τις επιπτώσεις της αποικιοκρατίας με εναλλακτικό τρόπο, πέρα από τις κυρίαρχες αφηγήσεις (Crawford 2014).

Σχέση Τραύματος και Τέχνης

Από την επιρροή της τραυματικής μνήμης έχει προκύψει πληθώρα έργων τέχνης, η οποία μπορεί να αναδεικνύεται είτε φανερά, είτε εμμέσως και υπογείως, αναμειγμένη με φανταστικά στοιχεία και εκφραζόμενη εντός του έργου μέσα από συναισθηματική (affective) σκοπιά (Bennett 2005). Η τέχνη άλλοτε χρησιμοποιείται ως θεραπευτικό εργαλείο σε ατομικό επίπεδο (Baker 2006, Barath 2003, Edwards 2016, Kalmanowitz & Ho 2016) και αποτελεί τρόπο έκφρασης του συλλογικού τραύματος, εκφραζόμενου ως συλλογική τραγωδία και κληρονομιά (Dinitto 2014, Fuchs 2008, Khosroshahibonab & Kermani 2017).

Προγράμματα Παρέμβασης στα Βαλκάνια

Στην περιοχή των Βαλκανίων, μια σειρά από προγράμματα διεθνών διακυβερνητικών οργανισμών επιχειρεί να δημιουργήσει υπερεθνικές αφηγήσεις γύρω από την πολιτιστική κληρονομιά και να καλλιεργήσει τη συμφιλίωση σε διακρατικό και ενδοκρατικό επίπεδο. Μέσα από μια οικουμενική προσέγγιση, τα προγράμματα αυτά προωθούν την πολιτιστική κληρονομιά ως μέσο επαφής, ανεκτικότητας, διαφορετικότητας και συμφιλίωσης (Pasamitros 2018), όπως για παράδειγμα το πρόγραμμα «Promotion of Cultural Diversity in Kosovo (PCDK)» (Council of Europe 2020) και οι δράσεις στο πλαίσιο των «Cultural Cooperation Projects in the Western

Balkans 2019» του προγράμματος «Δημιουργική Ευρώπη» (EACEA 2019). Η UNESCO, το δίκτυο United Nations Development Programme (UNDP), το Συμβούλιο της Ευρώπης, η Ευρωπαϊκή Ένωση και το ICOMOS είναι μερικοί από τους οργανισμούς που δραστηριοποιούνται στα Βαλκάνια, και κυρίως στη λεγόμενη περιοχή των Δυτικών Βαλκανίων, όπου και επιχειρούν να δημιουργήσουν υπερεθνικές αφηγήσεις και να καλλιεργήσουν κουλτούρες συμφιλίωσης. Συγκεκριμένα, η Ευρωπαϊκή Ένωση μέσα από τα προγράμματα «Δημιουργική Ευρώπη, Ευρωπαϊκό Έτος Πολιτιστικής Κληρονομιάς 2018» και τα διάδοχα προγράμματά της, προωθεί μια συμπεριληπτική προσέγγιση του πολιτισμού και της πολιτιστικής κληρονομιάς, στο πλαίσιο των πολιτικών συνοχής για τα βαλκανικά κράτη-μέλη και της πολιτικής προσέγγισης και σύγκλισης για τα δυνητικά κράτη-μέλη.

Συχνά έχει ασκηθεί κριτική στις παρεμβάσεις αυτές, από τη μία για την ασυμβατότητα των προσεγγίσεων με τις πραγματικές ανάγκες στο πεδίο, και από την άλλη για την αναπόφευκτη παρεμβολή των εθνικών αφηγημάτων μέσω των παρεμβάσεων αυτών. Η κριτική αυτή εντάσσεται στο πλαίσιο της γενικότερης αμφισβήτησης των φιλελεύθερων διεθνών παρεμβάσεων (Liberal Peace Framework) για την οικοδόμηση της ειρήνης και τον εκδημοκρατισμό στα Δυτικά Βαλκάνια (Kockel 2010). Τέτοιου είδους εξωγενής, κανονιστική εμπλοκή στα κοινωνικά, πολιτικά, οικονομικά και πολιτιστικά πράγματα μιας χώρας προωθεί συχνά φιλελεύθερες προτάσεις χωρίς ουσιαστική εμπλοκή των τοπικών δρώντων στις διαδικασίες (Lemay-Hébert 2013, Van Brabant 2010).

Οι πρακτικές παρέμβασης στον τομέα του πολιτισμού και της πολιτιστικής κληρονομιάς για να είναι αποτελεσματικές και συμπεριληπτικές πρέπει να ανταποκρίνονται στις ντόπιες ανάγκες και να υπολογίζουν τις αντιλήψεις των μη-κυρίαρχων υπο-ομάδων. Οι πρακτικές που ακολουθούν τη λογική του οικουμενικού αφηγήματος κινδυνεύουν να αποδειχθούν μη λειτουργικές και ασύμβατες με την τοπική πολιτιστική πραγματικότητα. Αντίστοιχα, οι πρακτικές που προωθούν το εθνικό αφήγημα, όπως είδαμε, υποβαθμίζουν τον ρόλο και τον λόγο των μη-κυρίαρχων ομάδων. Το Κόσσοβο αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα ταυτόχρονης παρέμβασης των δύο παραπάνω προγραμματικών πρακτικών. Στην περίπτωση αυτή, τα προγράμματα του Γραφείου Συνδέσμου της Ευρωπαϊκής Ένωσης και του Συμβουλίου της Ευρώπης γίνονται αντιληπτά ως εξωτερικές παρεμβάσεις από την πολιτική ηγεσία. Την ίδια στιγμή, το διεθνές πλαίσιο εγγραφής στον κατάλογο της παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς της UNESCO γίνεται αντικείμενο πολιτικής χρήσης, καθώς μέσω αυτού επιχειρείται η αποδυνάμωση των υπο-ομάδων της περιοχής από τους Αλβανούς του Κοσόβου. Αυτό δημιουργεί αντιδράσεις από πλευράς των μειονοτήτων, όπως αυτή των Σέρβων, δίνοντας τροφή σε εσωτερικές, εθνοτικές εντάσεις (Pasamitros 2018).

Το πρόγραμμα ECHO, που εξετάζεται στο παρόν άρθρο, είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της προσπάθειας υπέρβασης των αντιφάσεων αυτών των παρεμβάσεων. Ενώ υλοποιήθηκε με ευρωπαϊκή και εθνική χρηματοδότηση, στόχος του ήταν να προωθήσει εναλλακτικές αντιλήψεις για την πολιτιστική κληρονομιά και να ενισχύσει την εμπλοκή των τοπικών πληθυσμών στις διαδικασίες διαχείρισής της. Έτσι, το ECHO, παρότι αφορά μια παρέμβαση που λογίζει την πολιτιστική κληρονομιά ως οικουμενική, επιχείρησε να αφουγκραστεί τις ανάγκες των μη κυρίαρχων ομάδων και ταυτόχρονα να εισάγει μια εξωτερική οπτική σε ζητήματα σκοτεινής πολιτιστικής κληρονομιάς μέσα από την εικαστική δημιουργία.

Το Πρόγραμμα ECHO

Το πιλοτικό πρόγραμμα ECHO υλοποιήθηκε από τον Ιούνιο του 2018 έως τον Ιούνιο του 2019 από την αστική μη-κερδοσκοπική εταιρεία Inter Alia με την συγχρηματοδότηση του προγράμματος «Δημιουργική Ευρώπη» (Cooperation Projects) και του ελληνικού Υπουργείου Πολιτισμού, στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Έτους Πολιτιστικής Κληρονομιάς 2018. Ως ένα διεθνές πρόγραμμα στον τομέα της πολιτιστικής κληρονομιάς, του πολιτισμού και των τεχνών, το ECHO είχε στόχο την ενίσχυση της πολιτιστικής δημιουργίας και της αίσθησης του ανήκειν στην Ευρώπη, δηλαδή την οικοδόμηση μιας κοινής ευρωπαϊκής ταυτότητας, μέσα από την εξερεύνηση της σκοτεινής πολιτιστικής κληρονομιάς των τοπικών κοινοτήτων της Ευρώπης (Inter Alia 2017).

Το πρόγραμμα εστίασε στον ρόλο της σκοτεινής κληρονομιάς στη διαμόρφωση των ταυτοτήτων σε τοπικό επίπεδο, χρησιμοποιώντας την καλλιτεχνική δημιουργία ως μέσο αναστοχασμού των συλλογικών τραυματικών εμπειριών. Τη θεωρητική βάση του προγράμματος αποτέλεσε η αντίληψη της πολιτιστικής κληρονομιάς ως ιδιοκτησία μικρών ομάδων (σε τοπικό επίπεδο) αλλά και της ανθρωπότητας (σε παγκόσμιο επίπεδο), πέρα από τη χρήση της για την προώθηση των εθνικών ταυτοτήτων. Προκειμένου να διασφαλιστεί ότι το ζήτημα της δύσκολης πολιτιστικής κληρονομιάς θα προσεγγιστεί κριτικά στο τοπικό επίπεδο ανάλυσης, η επικεφαλής οργάνωση (Inter Alia) παρουσίασε αναλυτικά το θεωρητικό υπόβαθρο του προγράμματος στην εναρκτήρια συνάντηση στην Αθήνα τον Ιούνιο του 2018, ενημερώνοντας τους υπεύθυνους των συνεργαζόμενων οργανισμών σχετικά με το ζητούμενο - δηλαδή την μη-εθνοκεντρική προσέγγιση, τη συμμετοχή και την καλλιέργεια του αισθήματος συνιδιοκτησίας από τις τοπικές κοινότητες. Αυτοί με τη σειρά τους φρόντισαν να τροφοδοτήσουν με πληροφορίες, αρχαιακό υλικό και να ξεναγήσουν τους φιλοξενούμενους καλλιτέχνες (artists in residency) σε τόπους αναφοράς, εστιάζοντας στο τοπικό επίπεδο και στη σχέση της πολιτιστικής κληρονομιάς με τις τοπικές κοινότητες και τις ταυτότητές τους.

Η εξωτερική ματιά των καλλιτεχνών και η συνύπαρξη και συνεργασία με ντόπιους συναδέλφους τους (δημιουργικό ντοκιμαντέρ, φιλοξενία) γείωσε την αφήγηση και την πρόσληψη στο «εδώ και τώρα». Η συμμετοχή ενός μέλους της τοπικής κοινωνίας σε τουλάχιστον ένα στάδιο της συν-δημιουργικής διαδικασίας αλλά και η συμμετοχή ενός ντόπιου καλλιτέχνη σε κάθε φιλοξενία υπήρξε προαπαιτούμενο, συνεισφέροντας στην καλλιέργεια της εγχώριας κυριότητας (Inter Alia 2017). Ειδικός στόχος του ECHO ήταν τα έργα τέχνης που θα δημιουργηθούν κατά τη διάρκεια του προγράμματος να παραμείνουν στις κοινότητες. Οι κύριες περιοχές στόχευσης του ECHO ήταν το Μοναστήρι (Μπίτολα) στη Βόρεια Μακεδονία και το Νόβι Σαντ στη Σερβία καθώς και οι γύρω περιοχές τους. Δευτερευόντως, το πρόγραμμα προσέγγισε τις μεθοριακές περιοχές της Περιφέρειας Δυτικής Μακεδονίας και την πόλη του Βελίκι Πρεσλάβ στη Βουλγαρία.

Η διαχείριση και επίβλεψη του προγράμματος έγινε από την Inter Alia και οι τοπικές δράσεις έγιναν από τους εταίρους της κοινοπραξίας (Open Space Foundation στη Βουλγαρία, Sfera International στη Βόρεια Μακεδονία και Vojvodina Civic Centre στη Σερβία). Πιο συγκεκριμένα, το πρόγραμμα συμπεριέλαβε τις παρακάτω δράσεις: δύο φιλοξενίες καλλιτεχνών στο Μοναστήρι και στο Νόβι Σαντ, τέσσερις δράσεις εμπλοκής κοινότητας και καλλιτεχνών, δύο τοπικές εκθέσεις, τα γυρίσματα ενός δημιουργικού ντοκιμαντέρ (Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας, Μπίτολα, Νόβι Σαντ), μία τελική συνολική έκθεση, η οποία παρουσιάστηκε στο Βελίκι Πρεσλάβ (Hotel Balkan), και μια τελική παρουσίαση του Προγράμματος στην Αθήνα (TWIXTlab).

Με βάση τις τεχνικές προδιαγραφές του Εκτελεστικού Οργανισμού Εκπαίδευσης, Οπτικοακουστικών Θεμάτων και Πολιτισμού της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, η μεθοδολογία της αξιολόγησης των αποτελεσμάτων και του αντικτύπου του προγράμματος βασίστηκε σε κριτήρια που τέθηκαν από κοινού με τους εταίρους της κοινοπραξίας. Ως ποσοτικοί δείκτες αξιολόγησης για τα αποτελέσματα του προγράμματος τέθηκαν οι ακόλουθες ελάχιστες απαιτήσεις: (1) η δημιουργία τεσσάρων καλλιτεχνικών έργων, (2) το 70% των καλλιτεχνικών έργων να παραμείνουν στις τοπικές κοινότητες, (3) το 30% των καλλιτεχνικών έργων που παρέμειναν στις κοινότητες να συνεισφέρουν στην τοπική δημιουργική οικονομία, (4) 350 άτομα κατά τη διάρκεια των δράσεων εμπλοκής μεταξύ κοινοτήτων και καλλιτεχνών να αποκτήσουν γνώση των στόχων του ΕCHO και της διαδικασίας συν-δημιουργίας, (5) το 80% των καλλιτεχνών που έλαβαν μέρος στο πρόγραμμα φιλοξενίας να αποκτήσουν αντίληψη των αναγκών των τοπικών κοινοτήτων, (6) το 80% των καλλιτεχνών που έλαβαν μέρος στο πρόγραμμα φιλοξενίας να αποκτήσουν γνώσεις για τον πολιτισμό και τη σκοτεινή πολιτιστική κληρονομιά μιας άλλης κοινότητας, (7) η τοπική εμπλοκή στη συν-δημιουργική διαδικασία να διπλασιαστεί έως το τέλος του προγράμματος φιλοξενίας καλλιτεχνών, (8) το 50% των συμμετεχόντων να έχουν καλύτερη επίγνωση της σκοτεινής κληρονομιάς και (9) το υλικό του δημιουργικού ντοκιμαντέρ να λάβει 1.500 θεάσεις (views) σε πλατφόρμες κοινής χρήσης βίντεο (video-sharing platforms).

Επιπλέον, στο πλαίσιο της φιλοξενίας καλλιτεχνών συστάθηκαν τριμελείς επιτροπές που απαρτιζόνταν από ένα μέλος της κάθε οργάνωσης (συντονιστής) και δύο εξωτερικά μέλη (έναν εκπρόσωπο της κοινότητας και ένα καλλιτέχνη-καλλιτεχνικό υπεύθυνο) που αξιολόγησαν τη συμβατότητα των δράσεων με τα δικά τους προαπαιτούμενα και ανάγκες κατά τη διάρκεια της φιλοξενίας. Οι επιτροπές αναφέρονταν στην επικεφαλής οργάνωση της κοινοπραξίας (Inter Alia) η οποία είχε την ευθύνη της τήρησης των παραδοτέων του προγράμματος. Η ανατροφοδότηση από την τοπική κοινότητα κατά τη διάρκεια των δράσεων εμπλοκής και η εσωτερική, αμοιβαία αξιολόγηση μεταξύ καλλιτεχνών και ντόπιων χρησιμοποιήθηκαν ως ποιοτικά δεδομένα για την αξιολόγηση της συνεργατικής και δημιουργικής διαδικασίας. Η ανατροφοδότηση από το εγχώριο κοινό χρησιμοποιήθηκε ως ποιοτικό δεδομένο για τις τοπικές εκθέσεις. Οι κριτικές του κοινού, των επαγγελματιών του χώρου, των ειδικών των τεχνών και των καλλιτεχνών χρησιμοποιήθηκαν ως ποιοτικά δεδομένα για το δημιουργικό ντοκιμαντέρ. Ένας απολογισμός/ανάλυση αντικτύπου χρησιμοποιήθηκε ως ποιοτικό δεδομένο για τον συνολικό αντίκτυπο των δραστηριοτήτων του προγράμματος.

Φιλοξενίες Καλλιτεχνών

Οι τοπικοί εταίροι στο Μοναστήρι και στο Νόβι Σαντ επέλεξαν συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα και τη σχετιζόμενη με αυτά πολιτιστική κληρονομιά, ακολουθώντας το θεωρητικό πλαίσιο του προγράμματος και δίνοντας έμπνευση στους φιλοξενούμενους εικαστικούς καλλιτέχνες που διέμειναν εκεί για έναν μήνα. Στην περίπτωση του Μοναστηριού επελέγη το μακεδονικό μέτωπο του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου και συγκεκριμένα οι μάχες των ετών 1916-1917 μεταξύ των σερβικών-γαλλικών δυνάμεων και των βουλγαρικών-γερμανικών στρατευμάτων. Οι τόποι αναφοράς ήταν: (1) το όρος Baba με την κορυφή του Περιστερίου (Pelister) στα βόρεια του Μοναστηριού και στα γύρω χωριά, όπου κατά τη διάρκεια των μαχών ρίχθηκαν πάνω από 1.000 βόμβες, (2) η πόλη του Μοναστηριού, η οποία καταλήφθηκε διαδοχικά από τα αντιμαχόμενα μέρη, (3) το όρος Βόρας (Nidze) και η κορυφή Καϊμακτσαλάν, η οποία ήταν η κύρια γραμμή των μαχών του μακεδονικού μετώπου, και (4) το σερβικό, το γαλλικό και το γερμανικό νεκροταφείο του Μοναστηριού. Στην περίπτωση του Νόβι Σαντ επελέγη η

επιδρομή του Νόβι Σαντ (ή η σφαγή του Νόβι Σαντ), η οποία περιγράφει την εισβολή ουγγρικών στρατευμάτων στο Νόβι Σαντ και την εκτέλεση 3.000 Σέρβων και 1.300 Εβραίων τον Ιανουάριο του 1942, ως αντίποινα στη δράση των παρτιζάνων στην περιοχή της Βοϊβοντίνας. Ο τόπος αναφοράς ήταν ο ποταμός Δούναβης, καθώς οι εκτελεσθέντες ρίχτηκαν σε αυτόν είτε νεκροί είτε ακόμα ζωντανοί (Inter Alia 2019).

Οι τέσσερις εταίροι του προγράμματος – Inter Alia, Open Space Foundation, Sfera International και Vojvodina Civic Centre – δημοσίευσαν τέσσερις ανοιχτές προσκλήσεις προς τους καλλιτέχνες στην Ελλάδα, τη Βουλγαρία, τη Βόρεια Μακεδονία και τη Σερβία, αντίστοιχα. Η κάθε επιτροπή, αποτελούμενη από έναν υπεύθυνο προγράμματος και έναν υπεύθυνο ποιότητας σε κάθε οργανισμό, επέλεξε δύο καλλιτέχνες, έναν για κάθε φιλοξενία, με βάση το βιογραφικό και τη συνοδευτική επιστολή τους. Κατά τη διάρκεια του προγράμματος φιλοξενίας, οι τέσσερις καλλιτέχνες διερεύνησαν την τοπική πολιτιστική κληρονομιά, επισκέφθηκαν τους τόπους αναφοράς, ερεύνησαν τα αρχεία, ήρθαν σε επαφή με ντόπιους - ειδικούς και μη, και δημιούργησαν έργα (ζωγραφικής, γλυπτικής, περφόρμανς και εγκαταστάσεις) εμπνευσμένα από την τοπική πολιτιστική κληρονομιά (Inter Alia 2019a). Οι εισηγητές της σκοτεινής πολιτιστικής κληρονομιάς εστίασαν στην τοπική ιστορία, τις οικογενειακές ιστορίες και τα τοπικά αρχεία και τεκμήρια. Με αυτόν τον τρόπο διασφαλίστηκε ο τοπικός, μη-εθνοκεντρικός χαρακτήρας των καλλιτεχνικών προσεγγίσεων. Ταυτόχρονα, οι καλλιτέχνες, με την καθοδήγηση των καλλιτεχνικών υπευθύνων, επιχείρησαν αισθητηριακές προσεγγίσεις της σκοτεινής πολιτιστικής κληρονομιάς. Τέλος, η συμμετοχή ενός εκπροσώπου της κοινότητας στην τριμελή επιτροπή του προγράμματος φιλοξενίας ενίσχυσε την αίσθηση της τοπικής κυριότητας του προγράμματος.

Δράσεις Εμπλοκής και Τοπικές Εκθέσεις

Κατά τη διάρκεια της φιλοξενίας, διοργανώθηκαν δύο δράσεις εμπλοκής των καλλιτεχνών με τους ντόπιους ανά κοινότητα. Οι συναντήσεις αυτές είχαν σκοπό τη διάδραση και τη συζήτηση πάνω σε ζητήματα και αντιλήψεις για την πολιτιστική κληρονομιά καθώς και τη δυναμική εμπλοκή της τοπικής κοινότητας στην εν εξελίξει δουλειά των καλλιτεχνών (Sfera International 2018, Sfera International 2018a). Στο τέλος της κάθε φιλοξενίας οργανώθηκαν τοπικές, καλλιτεχνικές εκθέσεις με τα έργα τέχνης που παράχθηκαν. Στην περίπτωση του Νόβι Σαντ, λόγω του υψηλού ενδιαφέροντος των ντόπιων διοργανώθηκε μία επιπλέον έκθεση σε συνεργασία με τη Σχολή Καλών Τεχνών της πόλης με τον τίτλο ΕΗ077 (NSUZIVO 2019). Αντίστοιχα, στο Μοναστήρι, οι καλλιτέχνες του προγράμματος συμμετείχαν στο ετήσιο φεστιβάλ SFEST της πόλης (Sfera International 2018b).

Δημιουργικό Ντοκιμαντέρ

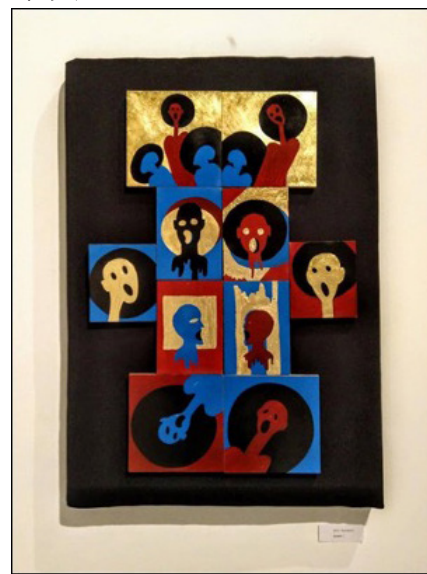
Εικ 1: Αρισταίος Τσούσης, "Ξένος", φύλλα μετάλλου, 50x70x15cm, 2018 (φωτ. Ν. Πασαμήτρος)

Εικ. 2: Ντέπυ Αντωνίου, “Dark Heritage”, στιγμιότυπο από βιντεοσκοπημένη περφόρμανς, 5:21min, 2018 (φωτ. Ν. Πασαμήτρος)

Εικ. 3: Ivanka Stavreva, “Eye to eye with war”, ακρυλικό και κερί σε χαρτί, 100x100cm, 2018 (φωτ. Ν. Πασαμήτρος)

Εικ. 4: Kiril T. Konstantin, «Κραυγή 1&2», ακρυλικό και φύλλο χρυσού σε ξύλο, 2018 (φωτ. Ν. Πασαμήτρος)

Ταυτόχρονα με τους καλλιτέχνες σε φιλοξενία, μια διμελής ομάδα της οργάνωσης Caravan Project πραγματοποίησε ταξίδι στο Μοναστήρι, στο Νόβι Σαντ και στη Δυτική Μακεδονία και παρήγαγε ένα δημιουργικό ντοκιμαντέρ με τίτλο *Dark Vein* (2019)². Το *Dark Vein* είχε στόχο να ιχνηλατήσει τα τραύματα του τοπίου από τις συρράξεις και την επίδραση του ανθρώπου στο περιβάλλον (Inter Alia 2019). Το ντοκιμαντέρ προβλήθηκε στην τελική έκθεση στο Βελίκι Πρεσλάβ στη Βουλγαρία, στην ομαδική έκθεση *A Field Guide to Getting Lost Vol.2* στην Αίγινα τον Σεπτέμβριο του 2019 (CultureNow.gr 2019), στην παράλληλη δράση *Tradition Anew* της Biennale of Western Balkans στα Ιωάννινα τον Μάιο του 2019 (Biennale of Western Balkans 2019), στην τοπική δράση του προγράμματος στο TWIXTlab στην Αθήνα τον Ιούνιο του 2019 (Inter Alia 2019) και στο Φεστιβάλ Ντοκιμαντέρ Θεσσαλονίκης τον Ιούνιο του 2021 (Thessaloniki Documentary Festival 2021).

Τελική Συνολική Έκθεση

Τον Απρίλιο του 2019 και για τέσσερις ημέρες διοργανώθηκε η τελική, συνολική έκθεση των έργων τέχνης του προγράμματος στο εγκαταλελειμμένο κτήριο του Hotel

Balkan στο Βελίκι Πρεσλάβ της Βουλγαρίας. Εκτός από τα έργα του προγράμματος, η έκθεση περιλάμβανε έργα φοιτητών της Επαγγελματικής Σχολής Υφαντουργίας και Σχεδίου Μόδας της Βάρνας και της Σχολής Καλών Τεχνών του Σμόλιαν καθώς και την πρώτη επίσημη προβολή του δημιουργικού ντοκιμαντέρ Dark Vein.

Παρουσίαση του Προγράμματος στην Ελλάδα

Τον Ιούνιο του 2019, στο TWIXTab στην Αθήνα παρουσιάστηκαν τα έργα που δημιουργήθηκαν κατά τη διάρκεια των δύο δράσεων φιλοξενίας και το δημιουργικό ντοκιμαντέρ, παρουσία των καλλιτεχνών. Η εκδήλωση έκλεισε με συζήτηση των δημιουργών με το κοινό (Inter Alia 2019). Επιπλέον, το πρόγραμμα παρουσιάστηκε το Μάιο του 2019 στη Biennale of Western Balkans στα Ιωάννινα με συμμετοχή σε συζήτηση πάνελ (Biennale of Western Balkans, 2019) και στο 5ο συνέδριο της ΕΣΔΙΑΠΟΚ το Νοέμβριο του ίδιου έτους στην Αθήνα (ΕΣΔΙΑΠΟΚ 2020).

Αποτελέσματα του Προγράμματος

Εικ. 5: Στρατής Βογιατζής, Γιώργος Σαμαντάς, "Dark Vein", στιγμιότυπο από δημιουργικό ντοκιμαντέρ, 2019 (N. Πασαμήτρος)

Σύμφωνα με τον επίσημο απολογισμό/ανάλυση του αντικτύπου του έργου, οι οργανισμοί που συμμετείχαν στην κοινοπραξία ανέφεραν ότι κατά τη διάρκεια του προγράμματος δημιουργήθηκαν συνολικά 94 έργα τέχνης. Από αυτά, 72 παρέμειναν στις τοπικές κοινότητες σύμφωνα με τους στόχους του προγράμματος.

Οι δράσεις εμπλοκής, οι τοπικές εκθέσεις, η τελική έκθεση και η παρουσίαση του προγράμματος προσέλκυσαν περίπου 1.030 άτομα. Επιπλέον, η διαδικασία της φιλοξενίας από τη μία βοήθησε τους καλλιτέχνες να κατανοήσουν τις ανάγκες της εκάστοτε τοπικής κοινότητας και από την άλλη συμπεριέλαβε την εγχώρια καλλιτεχνική σκηνή αλλά και την κοινότητα συνολικά στη δημιουργική διαδικασία. Σχετικά με την κατανόηση της σκοτεινής πολιτιστικής κληρονομιάς από την πλευρά των κοινοτήτων, η Sfera International ανέφερε ότι στο Μοναστήρι έλαβε σχόλια ανατροφοδότησης (feedback) από περίπου 30 άτομα που ενδιαφέρονταν να μάθουν περισσότερα για τη σκοτεινή πολιτιστική κληρονομιά της κοινότητάς τους. Αντίστοιχα, το Vojvodina Civic Centre του Νόβι Σαντ υπογράμμισε το αίτημα των ντόπιων για συμμετοχή και τους ζωηρούς διαλόγους που έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια της έκθεσης ΕΗ077. Τέλος το Open Space Foundation στο Βελίκι Πρεσλάβ ανέφερε ότι

είχαν την ευκαιρία να δουν διαφορετικές οπτικές σε θέματα πολιτιστικής κληρονομιάς στα οποία είχαν κάποια προηγούμενη γνώση. Για όσους προέρχονταν από άλλες κοινότητες ή από το διεθνές κοινό το οποίο δεν γνώριζε τα γεγονότα, ο συνεχής διάλογος για τα θέματα, η αναζήτηση κοινών σημείων και διαφορών με τη σκοτεινή πολιτιστική κληρονομιά των δικών τους κοινοτήτων, οδήγησε σε προβληματισμό και αναστοχασμό. Η καλλιτεχνική ελευθερία της εξερεύνησης και της έκφρασης καθώς

Εικ. 6: Αρισταίος Τσούσης, “Ξένος”, φύλλα μετάλλου, 50x70x15cm, 2018, Τεχνικό Σχολείο Μοναστηρίου (φωτ. Ν. Πασαμήτρος)

Εικ. 7: Ljubica Meshkova Solak, Allez Au Dessus, κολλάζ, 725x535cm, 2018, Εθνική Βιβλιοθήκη Μοναστηρίου (φωτ. Ν. Πασαμήτρος)

άτομα μεγαλύτερης ηλικίας προσήλθαν στην τελική έκθεση προς ανάμνηση του παρελθόντος ενώ νεότερα άτομα με περιέργεια και φιλομάθεια (Inter Alia 2019b).

Από την πλευρά των καλλιτεχνών, όλοι ανέφεραν ότι ανέπτυξαν τη γνώση τους σχετικά με τη σκοτεινή πολιτιστική κληρονομιά, την οποία δεν γνώριζαν από τις σπουδές τους, εξερεύνησαν επιπλέον διαστάσεις σε θέματα που ήδη γνώριζαν ενώ ορισμένοι ανέφεραν ότι οι γνώσεις που έλαβαν είχαν σημαντικότερη επίδραση στη ζωή τους. Σχετικά με την εμπλοκή των ντόπιων στη δημιουργική διαδικασία, οι καλλιτέχνες διέκριναν τη συγκρότηση ενός πυρήνα ανθρώπων που συμμετείχαν με τις γνώσεις τους (θεωρητικές συζητήσεις, μετάδοση ιστορικής γνώσης) αλλά και στην πράξη (τεχνική στήριξη, εύρεση υλικών). Για παράδειγμα, μία εικαστικός φιλοξενούμενη στο Μοναστήρι σημείωσε τη συμμετοχή στη διαδικασία έξι καλλιτεχνών, δυο ιστορικών και τριών υπαλλήλων των τοπικών μουσείων καθ' όλη τη διάρκεια του προγράμματος (Solak 2019), ενώ μία άλλη φιλοξενούμενη από τη Σερβία σημείωσε ότι στη διαδικασία της συνδημιουργίας και υλοποίησης συμμετείχαν τουλάχιστον τριάντα άτομα σε σταθερή ή περιστασιακή βάση (Petkovic 2019).

Σε σχέση με την αντίληψη και την κατανόηση της σκοτεινής πολιτιστικής κληρονομιάς από την πλευρά των κοινοτήτων, οι καλλιτέχνες ανέφεραν ότι οι ντόπιοι

και η ανατροφοδότηση που έλαβαν οι καλλιτέχνες προσέκλυσε το ενδιαφέρον τους περαιτέρω. Ένας Έλληνας γλύπτης που συμμετείχε στο πρόγραμμα φιλοξενίας του Μοναστηριού εντυπωσιάστηκε από τις κοινές τραυματικές εμπειρίες των διαφορετικών κοινοτήτων της πόλης, οι οποίες κατά τα λεγόμενα του ξεπερνούν τις εθνικές γραμμές ανάγνωσης της πολιτιστικής κληρονομιάς (Τσούσης 2018). Ένας άλλος Βόσνιος καλλιτέχνης, συμμετέχων στο Νόβι Σαντ, σημείωσε ότι μέσα από τη διαδικασία, έμαθε περισσότερα για τα προβλήματα της τοπικής κοινότητας αλλά και για την σκοτεινή πολιτιστική κληρονομιά μέσα από τις αφηγήσεις των ντόπιων. Αναφορικά με την προσέγγιση της σκοτεινής κληρονομιάς μέσα από την εικαστική δημιουργία, δήλωσε ότι η πλήρης καλλιτεχνική ελευθερία προσέφερε έναν διαφορετικό τρόπο αντιμετώπισης του παρελθόντος και μια ανέλπιστα εποικοδομητική επικοινωνία με το κοινό (Josic 2019).

Η συγκίνηση και η συναισθηματική κινητοποίηση του κοινού ήταν επίσης σημαντική. Όπως αναφέρει μια Ελληνίδα performer, συμμετέχουσα στη φιλοξενία του Νόβι Σαντ, στις συζητήσεις της με το κοινό συνάντησε ανθρώπους που συγκινήθηκαν από την καλλιτεχνική της προσέγγιση στο θέμα (Αντωνίου 2019). Παρόμοια συγκίνηση διέκρινε και μια εικαστικός από τη Βουλγαρία (Lapica 2019). Επίσης, ένας συμμετέχων εικαστικός από τη Βόρεια Μακεδονία ανέφερε ότι οι ίδιοι οι καλλιτέχνες επιχείρησαν να προσφέρουν στο κοινό μια εμπειρία πρωτίστως συναισθηματική (Konstantin 2019).

Τέλος, το πρόγραμμα περιέλαβε έναν επιπλέον απολογισμό/ανάλυση του αντικτύπου του από τις οργανώσεις της κοινοπραξίας έναν χρόνο μετά τη λήξη του έργου. Ο απολογισμός κάνει αναφορά για μεικτά αποτελέσματα, καθώς κάποιοι καλλιτέχνες συνεχίζουν να εργάζονται πάνω σε έργα σχετικά με την ταυτότητα και τα ιστορικά γεγονότα και κάποιοι άλλοι όχι. Στην περίπτωση του Νόβι Σαντ αλλά και του Βελίκι Πρεσλάβ ο διάλογος για τη σκοτεινή πολιτιστική κληρονομιά παρέμεινε ανοικτός, σε αντίθεση με το Μοναστήρι. Τέλος, τα έργα παρέμειναν στις κοινότητες σύμφωνα με τον στόχο του προγράμματος.

Συμπεράσματα

Το πρόγραμμα ECHO προσέγγισε τη σκοτεινή πολιτιστική κληρονομιά στο τοπικό επίπεδο μέσω της καλλιτεχνικής δημιουργίας. Η πιλοτική του εφαρμογή έφερε κοντά ανθρώπους από διαφορετικές χώρες της Βαλκανικής σε μια διαδικασία αναστοχασμού του τραυματικού παρελθόντος. Με αυτόν τον τρόπο προσκάλεσε τις τοπικές κοινότητες να αναστοχαστούν το διαγενεακό τραύμα και να μιλήσουν για αυτό μέσα από τη διαδικασία της συνδημιουργίας και την καλλιτεχνική έκφραση ανθρώπων που δεν ανήκαν στην τοπική κοινότητα. Εστιάζοντας στο τοπικό επίπεδο, το πρόγραμμα επιχείρησε να παρακάμψει τις εθνικές αφηγήσεις που επισκιάζουν τις τοπικές αντιλήψεις της πολιτιστικής κληρονομιάς και της ταυτότητας.

Στην περίπτωση του Μοναστηριού, η προσέγγιση του προγράμματος κινήθηκε μακριά από τη λογική της επίσημης κρατικής προσπάθειας οικοδόμησης της βορειομακεδονικής εθνικής ταυτότητας των ετών 2006-2017. Αντιστοίχως, στο Νόβι Σαντ οι καλλιτέχνες προσέγγισαν την επιλεγμένη θεματική μέσα από το πρίσμα της πολυπολιτισμικότητας της περιοχής της Βοϊβοντίνας. Το αποτέλεσμα ήταν μια συγκριτική προσέγγιση της πολιτιστικής κληρονομιάς και της τραυματικής εμπειρίας πέρα από την εθνική αφήγηση. Τα έργα τέχνης και η δημιουργική διαδικασία ακολούθησαν μια κατεύθυνση αισθητηριακής, συναισθηματικής προσέγγισης του σκοτεινού παρελθόντος που απέφυγε τυχόν διχαστικές αναγνώσεις. Με αυτόν τον τρόπο το ECHO κινήθηκε με κριτική διάθεση και σε άλλη πορεία σε σχέση με το εθνικό πλαίσιο της «εγκεκριμένης» πολιτιστικής κληρονομιάς. Ταυτόχρονα, προσπάθησε να δημιουργήσει μια αίσθηση της σκοτεινής πολιτιστικής κληρονομιάς

εκτός του διαχωρισμού οικείας ομάδας – Άλλου (in-group – out-group). Για αυτό, δεν εστίασε στο εθνικό επίπεδο όπου συνήθως η κυρίαρχη ομάδα οικειοποιείται την πολιτιστική κληρονομιά με τέτοιο τρόπο που δημιουργεί πολωτικές αφηγήσεις και εικόνες απέναντι στις άλλες ομάδες προκειμένου να καλλιεργήσει την εθνική συνοχή και την αίσθηση του ανήκειν. Αντίθετα, το πρόγραμμα επιχείρησε μια υπερεθνική, πανευρωπαϊκή προσέγγιση δίνοντας τον πρώτο λόγο στις οργανώσεις, και μέσα από αυτές στις τοπικές κοινότητες, προκειμένου να αποφύγει την παγίδα της οικουμενικής προσέγγισης, αυξάνοντας έτσι την εμπλοκή και κυριότητα των εγχώριων δρώντων (local involvement & ownership) και προσπαθώντας να συμπεριλάβει τις αντιλήψεις των μη-κυρίαρχων, υπο-εθνικών ομάδων και υπο-ομάδων. Εκκινώντας λοιπόν από την κοινή ευρωπαϊκή και βαλκανική ταυτότητα των κοινοτήτων, πρόβαλε μια εικόνα κοινής πολιτιστικής κληρονομιάς μέσα από παρεμφερείς τραυματικές εμπειρίες.

Τα ποσοτικά και ποιοτικά αποτελέσματα δείχνουν τη σημαντική συνεισφορά του προγράμματος σε μια εναλλακτική προσέγγιση της πολιτιστικής κληρονομιάς. Το ζήτημα της εγχώριας κυριότητας των δράσεων και των προτεινόμενων λύσεων τέθηκε κατά τη διάρκεια των δράσεων φιλοξενίας, των δράσεων εμπλοκής και των εκθέσεων με τη συμμετοχή της κοινότητας στη δημιουργική και στοχαστική διαδικασία. Έτσι, οι καλλιτέχνες εμπνεύστηκαν από τις προφορικές, οικογενειακές και τοπικές ιστορίες και αφηγήσεις των μελών των κοινοτήτων καθώς και από τα σχετιζόμενα αντικείμενα και τεκμήρια. Αυτός ο διάλογος μεταξύ ντόπιων και ξένων έφερε στην επιφάνεια τοπικές αναγνώσεις που συχνά υποσκελίζονται από τις εθνικές αφηγήσεις. Οι αντιλήψεις των ξένων καλλιτεχνών προσέφεραν νέες οπτικές της εγχώριας σκοτεινής πολιτιστικής κληρονομιάς. Η παραμονή μέρους των έργων στους τόπους δημιουργίας προσέφεραν ευκαιρίες περαιτέρω διάχυσης των αποτελεσμάτων του προγράμματος.

Είναι απαραίτητο βεβαίως να αναφερθεί ότι υπάρχουν σημαντικοί περιορισμοί στον αντίκτυπο του ECHO. Πρώτα απ' όλα, η υλοποίησή του έγινε με κύρια χρηματοδότηση από το πρόγραμμα «Δημιουργική Ευρώπη». Αυτό σημαίνει σημαντικές ελευθερίες ανάπτυξης των στόχων του προγράμματος αλλά από την άλλη το πρόγραμμα λειτούργησε εντός του πλαισίου και των πολιτικών προτεραιοτήτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Συνεπώς, παρά την ελευθερία δράσης και υλοποίησης που προσφέρει το πρόγραμμα «Δημιουργική Ευρώπη», τουλάχιστον συγκριτικά με άλλα προγράμματα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, το ECHO υποχρεωτικά κινήθηκε στο πλαίσιο της οικουμενικής αντίληψης που διέπει τα προγράμματα που αφορούν τις χώρες-εταίρους της Ευρωπαϊκής Ένωσης αλλά και εντός της λογικής και των στόχων του «Ευρωπαϊκού Έτους Πολιτιστικής Κληρονομιάς 2018». Αρα, με βάση τη σχέση χρηματοδότη-δωροεδόχου, όπως αυτή ορίζεται από τον Εκτελεστικό Οργανισμό Εκπαίδευσης, Οπτικοακουστικών Θεμάτων και Πολιτισμού της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, τα προγράμματα αυτά θέτουν στις κοινοπραξίες περιορισμούς που απορρέουν από τα κυρίαρχα μοντέλα διαχείρισης του πολιτισμού και της πολιτιστικής κληρονομιάς, όπως αυτά αποτυπώνονται στις εκάστοτε πολιτικές προτεραιότητες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Επιπλέον, η βραχεία διάρκεια των προγραμμάτων αυτών (12 μήνες στην περίπτωση του ECHO) προβάλλει σημαντικούς περιορισμούς στη συνέχεια και στον αντίκτυπο τους. Επίσης, η διαμόρφωση του ECHO ήταν απολύτως εξαρτώμενη από τις αντιλήψεις των εταίρων/οργανώσεων της κοινοπραξίας. Η τοποθέτησή τους ενάντια στις εθνοκεντρικές αφηγήσεις, ο κοσμοπολιτισμός και ο φιλοευρωπαϊσμός τους καθόρισε την προσέγγιση και υλοποίηση. Υπό αυτή την έννοια, τα αποτελέσματα του ECHO δεν μπορούν να αποτελέσουν ένα ευρέως εφαρμόσιμο πλαίσιο για την πολιτιστική κληρονομιά.

Δεδομένων των περιορισμών, της μικρής κλίμακας και της διάρκειας του προγράμματος, ο αντίκτυπός του κρίνεται σημαντικός για τις κοινότητες και τους

καλλιτέχνες. Καθώς συνεισέφερε στις κοινότητες αναφοράς, θα μπορούσε να αποτελέσει σημείο εκκίνησης για αντίστοιχα προγράμματα.³ Τέλος, σημαντικό στοιχείο που συνηγορεί υπέρ της αποτελεσματικότητας του ECHO είναι ότι στο πλαίσιο του προγράμματος «Δημιουργική Ευρώπη» (Cooperation Projects) για το 2020 και της κληρονομιάς του «Ευρωπαϊκού Έτους Πολιτιστικής Κληρονομιάς 2018» (Legacy of the European Year of Cultural Heritage 2018), η Ευρωπαϊκή Επιτροπή ενέκρινε και αποφάσισε υπέρ της χρηματοδότησης της υλοποίησης του προγράμματος ECHO II: Traditions in Transition που ερευνά τις τοπικές παραδόσεις και πρακτικές εγχώριων κοινοτήτων της Ευρώπης και αποτελεί τη συνέχεια του ECHO (Inter Alia 2020).

Συμπερασματικά, η εμπειρία του παρελθόντος στην Ευρώπη και στη Βαλκανική δείχνει ότι η προσέγγιση και η συνύπαρξη, είτε μεταξύ γειτονικών λαών, είτε μεταξύ διαφορετικών εθνοτικών ομάδων εντός των κρατών, δεν μπορούν να βασιστούν σε εθνοκεντρικές αντιλήψεις που προωθούν τον αποκλεισμό του «Άλλου». Η εθνική αλλά και η οικουμενική θεώρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς δεν μπορούν να ανταποκριθούν επαρκώς στην επίλυση αυτού του προβλήματος. Ο αναστοχασμός του παρελθόντος και η επανεξέταση της σκοτεινής πολιτιστικής κληρονομιάς σε τοπικό επίπεδο μέσα από την καλλιτεχνική δημιουργία θα μπορούσε να αποτελέσει έναν εναλλακτικό τρόπο προσέγγισης. Το πιλοτικό πρόγραμμα ECHO, παρόλους τους περιορισμούς του, μπορεί να αποτελέσει έναν οδηγό για τη διερεύνηση της τοπικής σκοτεινής πολιτιστικής κληρονομιάς και την ενίσχυση της εγχώριας συνείδησης ιδιοκτησίας των τοπικών κοινοτήτων μέσα από την καλλιτεχνική δημιουργία.

Ευχαριστίες

Θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε θερμά τους συμμετέχοντες καλλιτέχνες του προγράμματος ECHO για τη συνεισφορά τους στο παρόν άρθρο.

Σημειώσεις

- 1 Οι αυτόχθονες κάτοικοι των νησιών μεταξύ Νέας Γουινέας και Αυστραλίας ονομάζονται Νησιώτες του πορθμού Τόρες και είναι Μελανήσιοι που σχετίζονται με τους αυτόχθονες της γειτονικής Παπούας Νέας Γουινέας.
- 2 Το δημιουργικό ντοκιμαντέρ Dark Vein βρίσκεται αναρτημένο στην πλατφόρμα Vimeo και είναι προς το παρόν προσβάσιμο αποκλειστικά με τη χρήση κωδικού (vein12). Ελεύθερη πρόσβαση θα δοθεί στους χρήστες του διαδικτύου αφού ολοκληρωθούν οι διαδικασίες κρίσης του προς επιλογή σε διεθνή φεστιβάλ ταινιών.
- 3 Το πρόγραμμα ECHO επελέγη και παρουσιάστηκε στο ελληνικό Creative Europe Desk ως καλή πρακτική.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Alexander, J. C., 2016. Culture trauma, morality and solidarity: The social construction of 'Holocaust' and other mass murders. *Thesis Eleven* 132(1), σσ. 3-16.
- Anderson, B., 2006. *Imagined Communities*. 2nd επιμ. Λονδίνο, Νέα Υόρκη: Verso.
- Art Cast Radio, 2019. *The Balkan Echo - an art desire - (by Alberto Redighieri)*. Διαθέσιμο στο: <https://www.youtube.com/watch?v=q9gzv75oMss> [Πρόσβαση 1 Οκτωβρίου 2021].
- Baker, B. A., 2006. Art Speaks in Healing Survivors of War. *Journal of Aggression* 12(1-2), σσ. 183-198.
- Barath, A., 2003. Cultural Art Therapy in the Treatment of War Trauma in Children and Youth: Projects in the Former Yugoslavia. Στο: S. Krippner & T. M. McIntyre, επιμ. *The Psychological Impact of War Trauma on Civilians: An International Perspective*. Westport: Praeger, σσ. 155-170.
- Bennett, J., 2005. *Empathic Vision: Affect, Trauma, and Contemporary Art*. Stanford: Stanford University Press.

- Biennale of Western Balkans, 2019. *International Museum Day ICOM · The future of tradition: bowb.org*. Διαθέσιμο στο: <https://bowb.org/icombowb-2019-en/> [Πρόσβαση 30 Μαΐου 2020].
- Biran, A., Poria, Y. & Gila, O., 2011. Sought Experiences at (Dark) Heritage Sites. *Annals of Tourism Research* 38(3), σσ. 820-841.
- Blake, J., 2000. On Defining the Cultural Heritage. *International and Comparative Law Quarterly* 49(1), σσ. 61-85.
- Connerton, P., 1989. *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Council of Europe, 2020. *EU/CoE support to the promotion of cultural diversity in Kosovo*. Διαθέσιμο στο: <https://www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/kosovo> [Πρόσβαση 17 Νοεμβρίου 2020].
- Crawford, A., 2014. "The Trauma Experienced by Generations Past Having an Effect in their Descendants": Narrative and Historical Trauma among Inuit in Nunavut, Canada. *Transcultural Psychiatry* 2014, 51(3) 339–369, 51(3), σσ. 339-369.
- CultureNow.gr, 2019. *A Field Guide to Getting Lost Vol.2: Ομαδική έκθεση στην Αίγινα*. Διαθέσιμο στο: <https://www.culturenow.gr/a-field-guide-to-getting-lost-vol-2-omadiki-ekthesi-stin-aigina/> [Πρόσβαση 17 Νοεμβρίου 2020].
- Dark Vein. 2019. [Φιλμ] Σκηνοθεσία: Stratis Vogiatzis, Giorgos Samantas. Ελλάδα: Inter Alia και Caravan Project.
- Dinitto, R., 2014. Narrating the cultural trauma of 3/11: the debris of post-Fukushima literature and film. *Japan Forum* 26(3), σσ. 340-360.
- Duijzings, G., 2001. *Religion and the Politics of Identity in Kosovo*. Νέα Υόρκη: Columbia University Press.
- EACEA, 2019. *Cultural Cooperation Projects in the Western Balkans*. Διαθέσιμο στο: https://eacea.ec.europa.eu/sites/ipa/funding/coopwb_en [Πρόσβαση 17 Νοεμβρίου 2020].
- Edwards, J., 2016. Humanity, human rights, and the creative arts therapies. *The Arts in Psychotherapy* 49, σσ. A1-A2.
- Eyerman, R. & Bartmanski, D., 2019. The Worst Was the Silence: The Unfinished Drama of the Katyn Massacre. Στο: R. Eyerman, επιμ. *Memory, Trauma and Identity*. Cham: Palgrave Macmillan, σσ. 111-142.
- Fuchs, A., 2008. *Phantoms of War in Contemporary German Literature, Films and Discourse: The Politics of Memory*. Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Hartmann, R., 2014. Dark Tourism, Thanatourism, and Dissonance in Heritage. *Journal of Heritage Tourism* 9(2), σσ. 166-182.
- ICOMOS UK, n.d. *World Heritage*. Διαθέσιμο στο: <http://www.icomos-uk.org/world-heritage/> [Πρόσβαση 18 Αυγούστου 2016].
- ICOMOS, 2011-2015. *Charters and other doctrinal texts: Catégories en français: Ressources Charters and other standards: The Athens Charter for the Restoration of Historic Monuments - 1931*. Διαθέσιμο στο: <http://www.icomos.org/en/charters-and-texts/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/167-the-athens-charter-for-the-restoration-of-his-toric-monuments> [Πρόσβαση 11 Αυγούστου 2016].
- ICRC, 1907. *International Committee of the Red Cross Website: Treaties, States Parties and Commentaries: Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land*. Διαθέσιμο στο: <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/Treaty.xsp?action=openDocument&documentId=4D47F92DF3966A7EC12563CD002D6788> [Πρόσβαση 19 Αυγούστου 2016].
- Inter Alia, 2017. *European Cultural Heritage Onstage (ECHO) Application*. Αθήνα: Inter Alia.
- Inter Alia, 2019a. *ECHO: InterAliaProject.com*. Διαθέσιμο στο: <https://drive.google.com/file/d/1AFG7WUk4CvLr8obmud-83owwfsHE5nPX/view> [Πρόσβαση 29 Μαΐου 2020].
- Inter Alia, 2019b. *Impact Analysis ECHO*. Αθήνα: Inter Alia.

- Inter Alia, 2019. *ECHO: InterAliaProject.com*. Διαθέσιμο στο: <https://www.interaliaproject.com/news.php?id=213> [Πρόσβαση 29 Μαΐου 2020].
- Inter Alia, 2020. *ECHO II: Traditions in Transition: Projects: Inter Alia*. Διαθέσιμο στο: <https://interaliaproject.com/project/echo-ii-traditions-in-transition/> [Πρόσβαση 17 Νοεμβρίου 2020].
- Josic, B., 2019. Συνέντευξη με τους συμμετέχοντες καλλιτέχνες του ECHO: Bojan Josic [Συνέντευξη] (26 Μαΐου 2019).
- Kalmanowitz, D. & Ho, R. T., 2016. Out of our mind. Art therapy and mindfulness with refugees, political violence and trauma. *The Arts in Psychotherapy* 49, σσ. 57-65.
- Kellerman, N. P., 2013. Epigenetic transmission of Holocaust Trauma: Can nightmares be inherited?. *Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences*, 50(1), σσ. 1-9.
- Khosroshahibonab, M. & Kermani, M. H., 2017. A Study of the Representation of Individual and Collective Trauma Resulting from Two World Wars in Art with a Look at the Works of Two German Painters. *The Scientific Journal of NAZAR research center (Nrc) for Art, Architecture & Urbanism* 14(52), σσ. 5-18.
- Kirmayer, L. J., Gone, J. P. & Moses, J., 2014. Rethinking Historical Trauma. *Transcultural Psychiatry* 51(3), σσ. 299-319.
- Kockel, U., 2010. *Re-Visioning Europe: Frontiers, Place Identities and Journeys in Debatable Lands*. Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Konstantin, K., 2019. Συνέντευξη με τους συμμετέχοντες καλλιτέχνες του ECHO: Kiril Konstantin [Συνέντευξη] (26 Μαΐου 2019).
- Lapica, M., 2019. Συνέντευξη με τους συμμετέχοντες καλλιτέχνες του ECHO: Martina Lapica [Συνέντευξη] (26 Μαΐου 2019).
- Lemay-Hébert, N., 2013. Critical Debates on Liberal Peacebuilding. *Civil Wars* 15(2), σσ. 242-252.
- Lowenthal, D., 1998. *The Heritage Crusade and the Spoils of History*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.
- Mazower, M., 2013. *Τα Βαλκάνια*. Αθήνα: Πατάκης.
- Menzies, P., 2010. Intergenerational Trauma from a Mental Health Perspective. *Native Social Work Journal* 7, σσ. 63-85.
- Meskel, L., 2013. UNESCO's World Heritage Convention at 40: Challenging the Economic and Political Order of International Heritage Conservation. *Current Anthropology* 5(4), σσ. 483-494.
- NSUZIVO, 2019. *Multimedijalna izložba EHO 77 u Kulturnoj stanici Sivilara: NSUZIVO.rs*. Διαθέσιμο στο: <https://nsuzivo.rs/novi-sad/multimedijalna-izlozba-eho-77-u-kulturnoj-stanici-sivilara> [Πρόσβαση 30 Μαΐου 2020].
- Pasamitros, N., 2018. Cultural Heritage: Contested Perspectives and Strategies in Kosovo. Στο: I. Armakolas, et al. *State-building in post-independence Kosovo: Policy Challenges and Societal Considerations*. Πρίστινα: Kosovo Foundation for Open Society, σσ. 291-310.
- Petkovic, S., 2019. Συνέντευξη με τους συμμετέχοντες καλλιτέχνες του ECHO: Snezana Petkovic [Συνέντευξη] (26 Μαΐου 2019).
- Robinson, O. & Barnard, T., 2007. 'Thanks, But We'll Take It from Here': Australian Aboriginal and Torres Strait Islander Women Influencing the Collection of Tangible and Intangible Heritage. *Museum International* 59(4), σσ. 34-45.
- Roerich Pact, 1935. Treaty on the Protection of Artistic and Scientific Institutions and Historic Monuments (Roerich Pact). Ουάσινγκτον: s.n.
- Samuels, K. L., 2014. *What is Cultural Heritage? Mapping a Concept, Integrating Fields*. Διαθέσιμο στο: https://www.academia.edu/6638341/What_is_Cultural_Heritage_Mapping_a_Concept_Integrating_Fields [Πρόσβαση 22 Αυγούστου 2016].

- Schwandner-Sievers, S. & Ströhle, I., 2012. An Ethnography of “Political Will”: Towards a Thick Description of Internal Scripts in Post-War Kosovo. *Südosteuropa* 60, σσ. 497-513.
- Sfera International, 2018a. *Intercultural evening at atelier SOLAK: SferaInternational.org*. Διαθέσιμο στο: <https://sferainternational.org/intercultural-evening-at-atelier-solak/> [Πρόσβαση 30 Μαΐου 2020].
- Sfera International, 2018b. *SFEST festival*. Διαθέσιμο στο: <https://sferainternational.org/sfest-festival/> [Πρόσβαση 29 Μαΐου 2020].
- Sfera International, 2018. *Coffee with Artists*. Διαθέσιμο στο: <https://sferainternational.org/coffee-with-artists/> [Πρόσβαση 30 Μαΐου 2020].
- Shackel, P. A., 2001. Public Memory and the Search for Power in American Historical Archaeology. *American Anthropologist* 103(3), σσ. 655-670.
- Smith, L., 2006. *Uses of Heritage*. Λονδίνο: Routledge.
- Smith, L., 2009. *Class, Heritage and the Negotiation of Place*. s.l., s.n.
- Smith, L., 2015. Intangible Heritage: A challenge to the Authorised Heritage Discourse. *Revista D’Etnologia de Catalunya* 40, σσ. 133-142.
- Solak, B. M., 2019. Συνέντευξη με τους συμμετέχοντες καλλιτέχνες του ECHO: Buba Meskova Solak [Συνέντευξη] (26 Μαΐου 2019).
- Stone, P. R., 2006. A dark tourism spectrum: Towards a typology of death and macabre related tourist sites, attractions and exhibitions. *Tourism: An Interdisciplinary International Journal* 54(2), σσ. 145-160.
- Sztompka, P., 2004. Trauma of Social Change: A Case of Postcommunist Societies. Στο: J. C. Alexander, R. Eyerman, B. Giesen & N. J. Smelser, επιμ. *Cultural Trauma and Collective Identity*. Berkeley: University of California Press, σσ. 155-195.
- Thessaloniki Documentary Festival, 2021. *Dark Vein*. Διαθέσιμο στο: <https://www.film-festival.gr/en/section-tdf/movie/13540> [Πρόσβαση 5 Σεπτεμβρίου 2021].
- Thomas, S., Herva, V.-P., Seitsonen, O. & Koskinen-Koivisto, E., 2019. Dark Heritage. Στο: C. Smith, επιμ. *Encyclopedia of Global Archaeology*. Cham: Springer, σσ. 1-11.
- Todorova, M., 2000. *Βαλκάνια η Δυτική Φαντασίωση*. Αθήνα: Επίκεντρο.
- UNESCO, 1954. *Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict with Regulations for the Execution of the Convention 1954*. Διαθέσιμο στο: http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13637&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html [Πρόσβαση 11 Αυγούστου 2016].
- UNESCO, 1972. *Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage*. Παρίσι: UNESCO.
- UNESCO, 1992-2016. *The List: Global Strategy: Criteria*. Διαθέσιμο στο: <http://whc.unesco.org/en/criteria/> [Πρόσβαση 18 Αυγούστου 2016].
- UNESCO, 1992-2020. *Criteria for Selection*. Διαθέσιμο στο: <https://whc.unesco.org/en/criteria/> [Πρόσβαση 16 Μαΐου 2020].
- UNESCO, 2003. *Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage*. Παρίσι: UNESCO.
- Van Brabant, K., 2010. *Peacebuilding How? Broad Local Ownership*. Geneva: International Peace Alliance.
- Vos, C., 2015. Debating the Reconciliatory Use of Heritage. European Post-monumentalism versus Regional National-monumentalism. *International Journal of Heritage Studies* 21(7), σσ. 716-733.
- Αντωνίου, Ν., 2019. Συνέντευξη με τους συμμετέχοντες καλλιτέχνες του ECHO: Ντέπυ Αντωνίου [Συνέντευξη] (26 Μαΐου 2019).
- Δεμερτζής, Ν., 2011. Ο ελληνικός Εμφύλιος ως πολιτισμικό τραύμα. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας* 28, σσ. 81-109.

ΕΣΔΙΑΠΟΚ, 2020. *Απολογισμός για το 5ο συνέδριο της ΕΣΔΙΑΠΟΚ*. Διαθέσιμο στο: <http://esdiapok.blogspot.com/2020/05/5.html> [Πρόσβαση 30 Μαΐου 2020].

Τσούσης, Α., 2018. *Συνέντευξη με τους συμμετέχοντες καλλιτέχνες του ECHO: Αρισταίος Τσούσης [Συνέντευξη]* (16 Νοεμβρίου 2018).

How to cite this article: Πασαμήτρος, Ν, και Κρικιώνη, Β, 2023 Προσεγγίζοντας Τόπους Σκοτεινής Πολιτιστικής Κληρονομιάς μέσω της Εικαστικής Δημιουργίας: Το Πρόγραμμα ECHO (European Cultural Heritage Onstage). Κριτικές Μελέτες για την Πολιτιστική Κληρονομιά, 3 (1): 3, 1–23. DOI: <https://doi.org/10.26220/csch.3351>

Copyright: © 2023 The Author(s). This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 Unported License (CC-BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited. See <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.